

Олег БАЖАН

Культурно-просвітницький рух як одна з форм опору політиці русифікації України в 60—80-х рр.

Одним з важливих напрямків національного піднесення, самоусвідомлення народу була велика та багатогранна культурницька і просвітницька діяльність, яку протиставляли процесу русифікації України кращі представники української інтелігенції. Боротьба за рідну мову, культуру, повернення народу незаслужено забутих імен завжди залишалась тією ареною, на якій кувались політичні погляди і програми, загартовувався і мужнів авангард національного руху.

Яскравим і своєрідним явищем зазначеного періоду стало створення Клубів творчої молоді, котрі перетворилися у справжні осередки духовності та культури. Один з перших таких клубів — “Сучасник” — виник у Києві наприкінці 1959 р. Багато зусиль для налагодження діяльності Клубу доклали його голова — молодий талановитий режисер Лесь Танюк, митці нового покоління Людмила Семикіна, Галина Северук, Віктор Зарецький, Алла Горська, Ераст Біляшівський, філолог Надія Світлична та інші. У доробку київського Клубу творчої молоді — і започаткування вечорів пам’яті Т. Г. Шевченка, І. Я. Франка, і реальні кроки по відродженню краєзнавства. Так, до глибин народної культури привернула увагу краєзнавча експедиція, проведена активом “Сучасника” весною 1963 р. під керівництвом Г. Логвина. Подорожуючи за маршрутом Житомир—Новоград-Волинський—Острог—Крем’янець—Почаїв—Тернопіль—Кам’янець-Подільський—Хотин—Хмельницький учасники експедиції з’ясували стан пам’яток історії та культури, вступали в дискусії з молоддю згаданих населених пунктів, знайомили своїх ровесників з новинками позацензурної літератури¹.

Цілком очевидно, що такі форми роботи Клубу аж ніяк не вкладались у визначені схеми, не відповідали тим ідеологічним вимогам, які ви-

сувались перед ним як партійним керівництвом, так і безпосереднім куратором-комсомолом. 1964 р. без будь-якого серйозного приводу клуб творчої молоді “Сучасник” було розпущено, а його найактивніші члени потрапили до “чорних списків” правоохоронних органів.

Клуби творчої молоді діяли і в інших великих культурних центрах України. Зокрема, у Львові активно і цілеспрямовано працював, завдаючи чимало клопоту владним структурам, молодіжний клуб “Пролісок”, очолюваний Михайлом Косівим². Широку громадську увагу привернув проведений “Проліском” у другій половині березня 1964 року з ініціативи М. Гориня та М. Зваричевської, вечір, присвячений 150-річчю від дня народження Великого Кобзаря. Хоча сценарій був узятий з офіційних джерел, його організатори зуміли створити в ході проведення таку атмосферу, яка змусила присутніх не лише замислитися над причинами особистої трагедії генія в умовах російського самодержавства, а й провести певні аналогії зі становищем України у складі радянської імперії³.

З погляду на ідейну спрямованість Львівського Клубу творчої молоді всю його подальшу долю не важко було передбачити. Засідання “Проліску” були припинені, а його організатори мали тривалі розмови у Львівському обкомі комсомолу, в органах КДБ.

Ліквідувавши Клуби творчої молоді, які піддавалися хоча б якомусь контролю, владні структури з великим запізненням зрозуміли свою помилку, оскільки молодіжні об’єднання продовжували діяти в неформальній обстановці. Так, не розпрощався із своїми задумами актив Київського клубу творчої молоді. Іван Світличний разом з Іваном Дзубою безпосередньо в робітничому гуртожитку в Дарниці проводили вечір,

присвячений пам'яті В. Симоненка, в майстерні Алли Горської та на приватних квартирах читали лекції з естетики та історії культури, організовували зустрічі з молоддю безпосередньо на філологічному факультеті КДУ⁴.

Як ці, так і інші заходи були досить багатолюдними. Зокрема, на вечір, присвячений творчій індивідуальності О. Довженка, проведений в листопаді 1964 р. в майстерні А. Горської, зібралось близько 50 осіб, які з великим інтересом заслухали виступи Д. Павличка, Є. Сверстюка, І. Драча⁵.

Глибоким змістом був наповнений вечір пам'яті Т. Шевченка, який проходив на квартирі Р. Корогодського. Своїми думками щодо творчості поета обмінялись І. Дзюба, Є. Сверстюк, М. Коцюбинська, Л. Плющ⁶.

Об'єктивно осмислити минулу і новітню історію України, розібратися в пекучих проблемах її розвитку прагнули учасники неформального гуртка, утвореного за участю студентів та викладачів львівських вищих учбових закладів, вчителів, інженерно-технічних працівників та ін. Збираючись на квартирах викладача англійської мови Львівської консерваторії Роксолани Минко та наукового співробітника Інституту переливання крові Всеволода Байдака, вони жваво обговорювали місце та роль в історії України таких непересічних постатей як Богдан Хмельницький, Іван Мазепа, розкривали для себе сторінки подвигу українських січових стрільців, обмінювалися матеріалами, пов'язаними з діяльністю ОУН—УПА⁷.

Глибоке зацікавлення причинами, що привели до занепаду української мови та культури, виявили члени неформального молодіжного об'єднання з м. Тернополя, згуртовані навколо завідувача відділу місцевого краєзнавчого музею Ігоря Герети та студента музучилища Методія Чубатого⁸.

Аналогічні клуби, гуртки, об'єднання існували також в інших містах України. У Харкові, наприклад, інженер Харківпромбудпроекту Ігор Кравцов прагнув створити цілу мережу гуртків для вивчення української мови та історії України, залучивши до цієї справи висококваліфікованих викладачів вищих учбових закладів, діячів культури тощо⁹.

Значення клубів, гуртків, неформальних об'єднань, які діяли на теренах України в 60-х рр., важко переоцінити. За змістом і напрямком своєї роботи вони пробуджували у молоді інтерес до власної історії та культури, формували високу громадянську позицію, підносили її до рівня активних учасників процесу українського національного відродження.

Незважаючи на негативне ставлення владних структур, неформальні об'єднання, гуртки існували і в наступні роки. Один з них, що об'єднував донецьку і краматорську молодь, гуртувався навколо Олекси Тихого, Григорія Гребенюка, Михайла Саби, Євгена Ращика¹⁰.

Серйозне невдоволення висвітленням історії України стало причиною виникнення у квітні 1972 року гуртка для поглибленого вивчення національної історії на історичному факультеті Львівського державного університету. В своїх рефератах, доповідях, самостійних дослідженнях студенти Слука, Філонов, Кожан, Кузовик, Сварник прагнули розкрити основні етапи національно-визвольного руху, опанувати тему “Розстріляне відродження 20—30-х років”, ознайомитися зі спадщиною М. Костомарова, М. Грушевського та ін.¹¹.

Знаменно, що гуртки виникали не лише у великих містах та наукових центрах, а й у селищах, селах. Причому знижувався і вік учасників таких гуртків. Так, учні 7—8 класів Мильчицької восьмирічної школи Городоцького району Львівської області створили гурток, який у офіційних довідках характеризувався не інакше як “шкільна націоналістична організація”. Одягаючись у спеціально виготовлені національні костюми, одяг вояків УПА, школярі йшли по селах і розповідали своїм землякам про справжню мету боротьби учасників визвольних змагань 40-х—першої половини 50-х рр., про загибель кращих синів українського народу¹².

Прагненням прилучитися до глибин національної історії та культури України, відчуттям необхідності повернути їх народові обумовлена участь представників національно свідомої інтелігенції, студентства, робітництва, селянства в діяльності різноманітних етнографічних, музичних колективів, хорів, культурницьких товариств та організацій, самодіяльних музеїв тощо. В першій половині 60-х рр. широкого розголосу набула концертна діяльність утвореного восени 1961 р. при Київській консерваторії самодіяльного хору “Жайворонок”. Основу колективу, яким керували Борис Рябокляч, Вадим Смогител, Володимир Завойський, склали студенти київських вузів, які вбачали своє високе призначення в популяризації української пісні у найвіддаленіших куточках України¹³. Тому народилась ідея саме мандрівного хору, готового виступати за будь-яких умов в містах і селах республіки. В процесі свого становлення хор здійснив кілька “мандрівок” по Україні, відвідавши з концертами Трахтемирів, Пилявці, Канів, Черкаси.

Очевидно, що хоровий колектив, який не дуже зважав на “поради” та “побажання” органів культури, формував і виконував власні пісні

і мав самобутній репертуар, тісно спілкувався з слухачами, довго проіснувати не міг. До того ж учасникам “Жайворонку” дорікали за інтерес до “самвидаву”, який передавався серед хористів з рук в руки¹⁴.

Чимало клопоту завдав владним структурам і відповідним правоохоронним органам й інший самодіяльний етнографічний хор — “Гомін”, заснований у Києві в 1969 р. мистецтвознавцем і диригентом Леопольдом Ященком. Об’єднані в цьому колективі любителі народної пісні, — як визнавав сам Ященко, — поставили своїм завданням відродити народні звичаї та свята, веснянки, купальські розваги, колядки, щедрівки, весільну обрядовість та ін.¹⁵.

Політичне керівництво України та підпорядковані їм підрозділи спецслужб робили все можливе, щоб припинити діяльність хору, дискредитувати його в очах громадськості. “Український вісник” нарахував близько 40 випадків, коли учасники хору зазнавали переслідувань за місцем роботи, навчання, в партійному і комсомольському порядку. Керівник колективу Леопольд Ященко був виключений зі Спілки композиторів України¹⁶.

Такою ж “непотрібною” виявилась і та справа, яку робив протягом усього життя талановитий скульптор, музейник, невтомний збирач національних скарбів Іван Гончар, хоча зібрана ним на громадських засадах колекція унікальних етнографічних експонатів не поступалася за своєю цінністю збіркам провідних державних музеїв.

Голова Комітету держбезпеки при РМ УРСР В. Нікітченко неодноразово повідомляв ЦК КП України, Раду Міністрів, Міністерство культури республіки, спілку художників про те, що “приватну збірку українського народного мистецтва в будинку скульптора Гончара систематично відвідують представники різних областей республіки, в тому числі націоналістично настроєні елементи, які використовують своє перебування там для ідеологічного впливу на відвідувачів”¹⁷.

30 березня 1972 р., повідомляючи ЦК КП України “про деякі зміни у формах і методах ворожой діяльності українських буржуазних націоналістів”, перший секретар Івано-Франківського обкому КПУ Володимир Добрик звернув увагу на зростання кількості приватних (домашніх) бібліотек і музеїв, відірваних від державної структури, культурно-освітніх установ. Наприклад, колишній завідувач методичного кабінету Надвірнянського райвно Скрипник на власний розсуд створив у селі Манява музей відомого галицького письменника Антіна Могильницького і організував його відвідування учнівською молоддю¹⁸.

Своєрідний етнографічний музей з писанками, вишиванками, різьбленням створив у своїй хаті священник з села Космач Косівського району Івано-Франківської області Василь Романюк (пізніше патріарх Київський і всієї Русі-України Володимир).

Не отримала схвалення з боку радянської влади і діяльність асистента Донецького медичного інституту Івана Сука, який поставив собі за мету зібрати літературу, в якій би висвітлювалися всі сторони життя України від найдавніших часів до наших днів. Особливу увагу він приділяв виданням, вилученим з державних бібліотек республіки з ідеологічних міркувань¹⁹.

Наведені приклади яскраво підтверджують думку про те, що в різних прошарках українського суспільства були сили, зорієнтовані на збереження національно-культурних цінностей, самобутніх народних традицій.

Заради справедливості треба зазначити, що завдання збереження української культурної спадщини і введення її в широкий обіг вирішувалось не лише шляхом створення самодіяльних колективів, неофіційних музеїв, бібліотек, неформальних об’єднань. Національно свідомі сили використовували для цього також наявні в республіці офіційно зареєстровані громадські організації, державні культурно-освітні заклади, мистецькі колективи. Так, з утворенням в другій половині 60-х років Українського товариства охорони пам’яток історії та культури, чимало авторитетних наукових працівників, діячів культури, краєзнавців-аматорів взяли найактивнішу участь у формуванні республіканських, обласних, міських та районних правлінь, відповідних секцій і комісій.

Завдяки зусиллям цих та інших патріотів української культури вдалося поставити на порядок денний питання про спорудження меморіалу на острові Хортиця, увічнення пам’ятних місць з історії українського козацтва, музеєфікацію пам’яток Чигирин, Суботова та Холодного Яру, будівництва унікального етнографічного музею під відкритим небом поблизу м. Києва²⁰.

Таке зацікавлення українською старовиною не могло пройти повз увагу вищого політичного керівництва. 3 жовтня 1972 р. політбюро ЦК КПУ, заслухавши питання про діяльність Українського товариства охорони пам’яток історії та культури, визнало, що в роботі цієї громадської організації “мають місце факти захоплення старовиною, її ідеалізації, некритичного ставлення до архаїчних форм у побуті і звичаях”. Як вказувалось у постанові, вимагалось поліпшення добору кадрів, оскільки “інколи сюди попадають люди сумнівної громадської репутації, іноді з ідейно нечіткими поглядами”²¹.

Ретельні кадрові чистки, проведені за постановою ЦК в організаціях Товариства охорони пам'яток, інших громадських організаціях відштовхнули від нього значну частину наукової та творчої інтелігенції, краєзнавчого активу, змусили останніх шукати інших шляхів для реалізації своїх планів та задумів.

Одним з таких шляхів стала пропаганда національної історії та культури під час своєї професійної діяльності. Йшлося, перш за все, про викладачів вищих учбових закладів, вчителів, безпосередньо причетних до формування світоглядних переконань підрастаючого покоління. Відомий український історик Ярослав Дзира, усунений від наукової роботи за захоплення українськими літописами, іншими пам'ятками історичного минулого українського народу, пригадував, яке велике враження на нього і його друзів справило спілкування з викладачами Київського університету Костем Ткаченком, Матвієм Шестопалом, які не боялись висловлювати власний погляд на проблеми минулого і сучасного України²².

Неординарністю підходів відзначалися лекції доцента філологічного факультету Київського держуніверситету Івана Бровка, асистента кафедри філософії Ужгородського держуніверситету Миколи Бондаря, вчителя з Прикарпаття М. Озерного, які уміли зацікавити студентів і учнів своїм предметом, прищепити їм любов до української літератури, мистецтва, української культури, в цілому піднести в них почуття національної гордості²³.

Не похвалу, а осуд мав за самовіддану працю вчитель української мови та літератури Ріпенської середньої школи Рожнятинського району Івано-Франківської області М. Озерний. Його

провина полягала в тому, що він відійшов від усталених закостенілих навчальних програм і дав можливість своїм учням відчутти мелодику рідної мови, познайомитися з літературними творами, які протягом десятиріч не публікувалися в радянських виданнях. Не прощались М. Озерному гострі дискусії з колегами щодо наслідків русифікації, сутності українського націоналізму тощо²⁴.

Недовго провчителював в Рясненській восьмирічній школі Ємільчинського району та Білківській середній школі Коростенського району Житомирської області Дмитро Мазур. Причиною усунення його від викладання стали спроби дати об'єктивну оцінку ряду подій і явищ в історії України. Зокрема, в розмові з учнями і вчителями Мазур негативно оцінював акт 1654 року про приєднання України до Росії, твердив про штучний характер голоду 1932—1933 рр., вказував на відсутність в СРСР свободи совісті. Останньою краплею стало "самоправство" вчителя щодо зміни теми ленінського уроку 1 вересня 1970 року. Замість рекомендованої — "Чергові завдання партії в галузі сільського господарства" він в присутності завуча школи розпочав розмову на тему "Ленін, Україна і українська мова"²⁵. Як і у всіх попередніх випадках наслідки було неважко передбачити.

Позитивно оцінюючи культурно-просвітницький рух, розглядаючи його як одну з масовіших форм опору політиці русифікації, необхідно відзначити, що він залишався для багатьох своєрідним початковим етапом на шляху свідомої боротьби за самовизначення України, сприяв вихованню цілої плеяди борців, які, зневажаючи небезпеку, пішли на відкриту конфронтацію з правлячим режимом.

Примітки

¹ Науковий архів Міжнародного історико-просвітницького товариства "Меморіал" (далі — НА "Меморіалу").— Ф. 103, папка "ПСХ".— Арк. 111.

² Архів УСБУ по Львівській обл.— Спр. П-26984, т. 2.— Арк. 109.

³ Державний архів Служби безпеки України (далі — ДА СБУ).— Спр. 68805-ФП, т. 4.— Арк. 138, 148.

⁴ Там само.— Т. 7.— Арк. 8.

⁵ Там само.— Спр. 69260.— ФП, т. 6.— Арк. 108—110.

⁶ Архів УСБУ по Львівській обл.— Спр. П-2650, т. 1.— Арк. 9; т. 2.— Арк. 329—331.

⁷ Там само.— Спр. П-26250, т. 1.— Арк. 9; т. 2.— Арк. 329—331.

⁸ Архів УСБУ по Тернопільській обл.— Спр. 9119-П, т. 1.— Арк. 27—28, 52 зв., 119 зв., 160 зв.

⁹ Архів УСБУ по Харківській обл.— Спр. 034140-ФП, т. 1.— Арк. 100.

¹⁰ Архів УСБУ по Донецькій обл.— Спр. 31729-ФП, т. 1.— Арк. 31—33, 62.

¹¹ Центральний Державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України).— Ф. 1, оп. 25, спр. 1044.— Арк. 128.

¹² ДА СБУ.— Спр. 6778-ФП, т. 3.— Арк. 209; *Зарецький О.* Українські шестидесятники і хрущовська відлига в етнокультурному просторі СРСР // *Сучасність.*— 1995.— № 4, с. 124; *Русин І.* На Володимирській, 33 // *Зона.*— 1993.— № 9.— С. 221—222.

¹³ Там само.

¹⁴ ДА СБУ.— Спр. 69260-ФП, т. 14.— Арк. 120; *Яшенко Л.* Відроджуємо в собі себе // *Україна.*— 1990.— № 15.— С. 6—7.

¹⁵ Там само.

¹⁶ ЦДАГО України.— Ф. 1, оп. 25, спр. 183.— Арк. 177.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само.— Оп. 10, спр. 1305.— Арк. 131.

¹⁹ Архів УСБУ по Донецькій обл.— Спр. 32571-ПФ, т. 1.— Арк. 78.

²⁰ЦДАГО України.— Ф. 1, оп. 32, спр. 262.— Арк. 25—28; Російській Центр збереження і вивчення документів новітньої історії (далі — ЦЗВДНІ).— Ф. 17, оп. 105, спр. 1955.— Арк. 32; спр. 1957.— Арк. 55.

²¹РЦЗВДНІ.— Ф. 17, оп. 140, спр. 2195.— Арк. 10.

²²ЦДАГО України.— Ф. 1, оп. 32, спр. 657.— Арк. 2—3.

²³ДА СБУ.— Спр. 67643-ФП, т. 6.— Арк. 276—277, 287; Чорновіл В. Правосуддя чи рецидиви терору? // Київ.— 1990.— № 7.— С. 87—89; Дзира Я. Будитель українського духу // Добром нагріте серце.— К., 1995.— С. 32—35.

²⁴Чорновіл В. Правосуддя чи рецидиви терору? // Київ.— 1990.— № 7.— С. 87—89.

²⁵Архів УСБУ по Житомирській обл.— Спр. 29792-П, т. 2.— Арк. 183—186.